

alkalmas színdarabok listája. Végül: szívesen nézegettük a szövegen belüli és a könyv végén található képmelléleteket.

A láthatóan felkészült szerző ennél sokkal egyenletesebb színvonalú, logikusabb vonalvezetésű könyv megírására lett volna képes, ha határozottan megmaradt volna a választott korszak és terület – vagyis a két világháború közötti Erdély – tárgyalásánál, és elhagyta volna a több évezredes kitekin-

tést. A két világháború közötti erdélyi katolikus iskolai nevelés, azon belül a színházi nevelés, ennek kapcsolata az anyanyelvi neveléssel és kultúrával jórészt hiányzik a szakmai feldolgozásokból: ennek részletesebb tárgyalásával és beemelésével a kultúratörténeti kontextusba többet kapott volna az olvasó.

Demeter Júlia

ALAKZATLEXIKON. A RETORIKAI ÉS STILISZTIKAI ALAKZATOK KÉZIKÖNYVE

Főszerkesztő Szathmári István, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008 (A Magyar Nyelv Kézikönyvei, 15), 596 l.

„Elítélem a hagyomány s a lelemény e hosszú vad vitáját / A Kaland s a Rend pörpatvarát” – olvashatjuk Radnóti Miklós fordításában Apollinaire híres sorait. Hálás feladat lenne retorikai és stilisztikai elemzésük, mégsem ezért kezdem velük az *Alakzatlexikon* ismertetését. Sokkal inkább időszerűségük miatt: hagyománytisztelők és újítók vitája az irodalommal való foglalkozás során a szóban forgó témakörben is megjelenik.

Darázsfészekbe nyúl, aki megpróbál bármiféle kijelentéseket tenni a figurák és trópusok világában. Hiszen már a kötet címe és alcíme is vitakérdések sorozatát veti fel. Mi az, hogy alakzat? Mi az, hogy retorika? Mi az, hogy stilisztika? Hogyan határozhatók meg ezek a fogalmak, hogyan viszonyulnak egymáshoz? A szélsőséges álláspontok távoli végleteket képviselnek. A különféle osztályozási kísérletek, besorolások és meghatározások, a törekvés a nyelvi jelenségek minél pontosabb leírására sokszor már-már öncélúnak tűnő rendszerek kialakításához vezet. A rész-

letekben elvesző, szörszálhasogató filológusokat gyakran éri a vád: nem rendelkeznek kellő elméleti alapokkal; elvi, módszertani megfontolások híján vizsgálódásuk tárgyát nem képesek tágabb összefüggésekben elhelyezni. Akik viszont ezt hangoztatják, könnyen emelkednek a nyelvfilozófia és az ismeretelmélet fennkölt régióiba, miközben ugyancsak öncélú szellemi konstrukcióikba bonyolódva elvesztik a kapcsolatot a tanulmányozandó szövegek céljával és értelmével, rosszabb esetben magukkal a szövegekkel is. Sietek előre bocsátani: a Szathmári István főszerkesztésében megjelent értékes szakmunka nem a feszültséget fokozza, hanem bölcs belátással járul hozzá az ellentétek elsimításához.

A vaskos kötet szócikkei két nagy csoportra oszthatók. Többségük az egyes alakzatokat tárgyalja – közel százötvenet – és a hozzájuk kapcsolódó fogalmakat, jelenségeket. Kisebb részük viszont általánosabb kérdéseket is vizsgál. Ezek között különösen érdekesek azok a fejtegetések, amelyek az alakzatok értelmezési lehető-

ségeit boncolgatják a humán tudományok rokon területein. Míg az előbbiek hagyományos lexikon-szócikkek – bár ezek között is akadnak igen terjedelmesek –, az utóbbiak inkább egy másik kézikönyvtípusba, az enciklopédiába illenének, lévén részletezőbb összefoglalók, tanulmány jellegű írások. Mindkét típusú szócikk terjedelmes irodalomjegyzékkel zárul.

Előszavában a főszerkesztő röviden vázolja – többek között – „az alakzatok leírásának, rendszerezésének alapproblémáit” (7). Többször is visszatérő gondolat az a célkitűzés, hogy a hatalmas anyag feldolgozása ne csupán „címkéző, taxonomikus legyen, hanem szemantikai, pragmatikai szempontú, utalva az alakzat grammatikai struktúrájára, a kiterjedésére, hatáira stb.” (9) – azaz legyen különös tekintettel az alakzatok keletkezésére, használatára, működésére, hatására. Az előszó tömör, de minden lényeges szempontot érintő összefoglalója után a kérdéskör a maga teljes bonyolultságában legfőképpen a tanulmányoknak tekinthető írások sorozatából bontakozik ki. Mivel ezek is a lexikon rendjébe illeszkednek, a címszó betűrendi helye szerint lehet megtalálni őket. Ezek az enciklopédikus áttekintések egy-egy részterület sajátosságaira, a rokon diszciplínák átfedéseiből és különbségeiből adódó problémákra helyezik a legfőbb hangsúlyt. Így – hála az ábécének – már a 25. lapon kezdődik az első általánosabb kérdéskör tárgyalása, az alakzat és a grammatika viszonya. Ez után kerül sorra a betűrendet követve az alakzat és a norma, majd a poétika, a pragmatika, a retorika, a stilisztika és a szemantika összefüggéseinek kifejtése.

Az egyes szócikkekben tárgyalt alakzatok funkciója, kommunikációs szerepe az

elméleti magyarázatok mellett legmeggyőzőbben a bőséges példaanyagból válik világossá. A jól kiválasztott idézetek időben, térben és egyéb szempontok alapján is igen széles körből származnak. A Bibliától a magyar irodalom klasszikusain keresztül a kortárs szerzőkig, a parlamenti felszólalásoktól, az újságcikkektől a reklámokon, plakátokon át a köznyelvig szemléletes példák világítják meg a tárgyalt fogalom sajátosságait. Így a széles látókörű lexikonszerzők jóvoltából Balassi Bálint, Károlyi Gáspár, József Attila, Kunce Gábor és Garaczi László egyaránt hozzájárul egy-egy retorikai és stilisztikai alakzat mibenlétének tisztázásához.

Nagyon fontosnak tartom a történetiség kérdését. Az egyik leggyakrabban hivatkozott szakmunka, a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* már a címében felveti a problémát. Az első kötetek megjelenése után a német szakirodalomban vita indult arról, mennyiben lehet érvényesíteni a történeti szempontot a retorikai fogalmak tárgyalása során. Szkeptikus elvi állásfoglalásra éppúgy van példa, mint a kérdésre adott gyakorlati válasza: készült olyan szótár, amelyik a középkori és kora újkori német retorikák szakszókincsét dolgozza fel, bemutatva – többek között – az egyes fogalmak jelentésének változását az idők során. Úgy vélem, a magyar anyag vizsgálatában is érdemes volna fokozott figyelmet fordítani a régiségre.

Az *Alakzatlexikon* szócikkeinek lényeges része egy-egy fogalom történetének áttekintése, különös tekintettel az ókori görög és római szerzőkre, valamint a legújabb kor különféle irányzataira. Legtöbbször azonban úgy tűnik, mintha az antikvitás és a 20. század között semmi érdemleges nem történt volna. Mintha makacsul

tartanak magukat azok az évtizedekkel ezelőtti nézetek, amelyeket ugyancsak gyakran idézett szaktekintélyek fogalmaztak meg annak idején: „A XVI–XVII. század európai irodalomelmélete minden egyes nemzeti irodalomban azonos, és ugyanazokhoz a görög–latin forrásokhoz kanyarodik vissza.” (KIBÉDI VARGA Áron, *Retorika, poétika, műfajok: Gyöngyösi István költői világa*, It, 64[1983], 545–591, 555–556.) Ez kétségtelen, de a „visszakanyarodás” sokszor a jól ismert anyag mérőben új szempontú átrendezését jelentette, és ez lényeges változásokkal járt – gondoljunk csak a rámista fordulatra és annak következményeire! Magyar vonatkozásban sem felel meg a valóságnak az a régi kijelentés, mely szerint „ami [...] a hazai retorikusokat illeti, többnyire csak ösztövr szabálygyűjteményeket alkottak, amelyek sem színvonal, sem eredetiség tekintetében nem emelkedtek az Európa-szerte használt iskoláskönyvek fölé.” (VÍGH Árpád, *Retorika és történelem*, Bp., Gondolat, 1981, 58.) Az utóbbi évtizedek külföldi és hazai kutatásai nyomán világossá vált mindezek ellenkezője.

Így annál inkább üdvözlendők azok a részek, amelyek figyelembe veszik az újabb eredményeket. A hivatkozott források között örömmel fedezhetjük fel időnként a kora újkor meghatározó szerzőit. Ebben nagy segítséget jelentenek az Imre Mihály és Bitskey István által szerkesztett, rendkívül hasznos szöveggyűjtemények (*Retorikák a reformáció korából*, *Retorikák a barokk korból*), amelyek magyar fordításban adnak ízelítőt az adott korszakok legfontosabb elméleti kézikönyveiből. Akad egy-egy hivatkozás 16–17. századi szerzők latin nyelvű kiadásaira is, alighanem azokra, amelyekhez a szócikk

írója könnyen hozzá tudott jutni. Így például Scaliger alapvető összefoglalójának éppen egy 1607. évi heidelbergi újranomása szerepel (az Országos Széchényi Könyvtárban van egy példány az 1561-es lyoni editio princepsből; ugyanez elektronikus formában ingyen letölthető a Francia Nemzeti Könyvtár digitalizált gyűjteményéből). Gerhard Johann Voss retorikájának legrészletezőbb kidolgozása először 1606-ban látott napvilágot, a szakirodalmi hivatkozások az 1729. évi kolozsvári kiadásra utalnak. Ez valójában a Voss által szerkesztett, először 1621-ben kiadott, középiskolai használatra átdolgozott, egyszerűsített változatra megy vissza, azt is lényegesen lerövidítve.

A primér források mellett érdemes figyelemmel lenni a magyar irodalomtörténet régebbi korszakainak kutatóira is, hiszen nem ritkán taglalnak a lexikon szócikkeihez kapcsolódó kérdéseket. Egy-két alkalommal felbukkannak az irodalomjegyzékekben a ma már klasszikusnak számító néhai kollégák, mint például Bán Imre, Eckhardt Sándor, Klaniczay Tibor és Komlós Tibor. Nagyon hiányzik Tarnai Andor neve, akinek kritikátörténeti munkái ugyancsak számos ponton érintik a tárgyalt problémákat. A régiséget illetően a nyolcvanas évektől élénkültek meg a témához kapcsolódó vizsgálódások, különösen a korszak jellemző műfajai, a prédikáció, az imádság és az alkalmi beszédek retorikai-poétikai-stilisztikai vonatkozásait felderítendő. Az egész lexikonban egyszer fordul elő Kecskeméti Gábor neve, aki pedig két terjedelmes monográfiát szentelt retorikai kérdéseknek. (Szintűgy egyetlen hivatkozás erejéig magamat is felfedeztem hasonló összefüggésekben.) A fiatal irodalomtörténészek újabb és legújabb nemze-

dékéből sokan jutottak olyan értékes eredményekre, amelyek akár az alakzatok feldolgozása során is hasznosíthatók.

Elérkeztem a könyvismertetés legkínosabb részéhez, a szerkesztési hibák szóvá tételéhez. Úgy tűnik, bele kell törödnünk, hogy – kevés kivételtől eltekintve – a kiadói szerkesztés kiment a divatból, a kézirat gondozása kimerül a szerzőktől kapott anyag betördelésében és nyomdai előkészítésében. Ha egy kötetet sokan írnak, különösen fontos lenne, hogy valaki pontosan meghatározott formai követelmények alapján fésülje össze az anyagot. Egy lexikon esetében ez fokozott figyelmet igényel, tekintettel a műfaj speciális szabályaira. Az egységesítés nem az egyes szerzők, nem is a főszerkesztő, de még csak nem is a lektorok feladata – erre való a kiadói szerkesztés. Nem győzőm elég nyomatékosan hangsúlyozni: Szathmári István és munkatársai minden elismerést megérdemelnek. Egy gondosan kidolgozott tartalmi koncepció jegyében elkészült a munka, ki-ki tette a dolgát legjobb tudása szerint. Amikor már együtt lehetett látni az összes szócikket, akkor kellett volna gondoskodni róla, hogy az anyag egységes egészet alkosson, minden tekintetben következetes legyen. A cikkekben egyenként is lehetett volna javítani számos olyan helyet, ahol a helyes megoldást a retorika vagy a stilisztika szakértőjének nem feltétlenül kell ismernie, a kiadói szerkesztő számára viszont szigorúan kötelező. Nem tartalmi, hanem technikai problémákra gondolok, a könyvkészítés mesterségének szakmai tudnivalóira, lassan feledésbe merülő műhelytitkaira. A legfeltűnőbb hiányosságok az alábbiakban hozok néhány példát.

Ami a szócikkek besorolását és az utalórendszert illeti: a bevezetőben megfo-

galmazott alapelv szerint az alakzatok „a gyakrabban használt magyar nevükön (ha ilyen egyáltalán van) vagy magyarosra átírt latin eredetű elnevezésükön” (9) szerepelnek. A kötetben azonban ez nem mindig így történik. A címszó általában a magyarosított görög–latin terminus, még akkor is, ha van „gyakrabban használt magyar neve”. Ha a magyar szakszó megjelenik a maga betűrendi helyén, akkor ott utalást találhatunk a címszóként besorolt idegen kifejezésre (Betűrím → Alliteráció; Célzás → Allúzió...). Ritkább eset a fordított megoldás (Enumeráció → Felsorolás). Az is előfordul, hogy magyar néven felvett fogalomra nincs utalás az idegen elnevezésről; hiányzik például a Similitudo → Hasonlat utalás.

Egy alakzatlexikon példát mutathatna a klasszikus terminusok következetes fordítására, így hozzájárulhatna az egységes magyar retorikai-stilisztikai szaknyelv kialakításához és elterjesztéséhez. A törekvés érzékelhető, de nem mindig valósul meg maradéktalanul. A latinítás hol latinitás, hol nyelvhelyesség, hol nyelvi korrektség; az ornatus egyszer ékesség, másszor a beszéd ékesítése, harmadszor díszítés. Tartalmilag minden megoldás helytálló, de nem tudhatjuk, melyiket tekintjük mértékadó szakkifejezésnek.

A fordítást illetően akad más probléma is. Meglepő például, hogy Quintilianus munkája, az *Institutio oratoria* – Prácser Albert óta *Szónoklattan* – egy helyen magyarul mint *A szónok nevelése* (42), más-hol mint *Retorika* (424) jelenik meg.

Az idegen szavak átírása nem mindig következetes. A görög χ (khi) betű a magyarosított változatban hol egyszerű k (Kiazmus, Szimploké), hol kh (szkhéma, tekhné), hol pedig ch (Archaizmus, Szi-

nekdoché). A görög θ (théta) és a latin *th* az átírásban általában egyszerű *t*-vel jelenik meg (Antitézis, Entiméma...), de van kivétel (Anakoluthon, Epitheton). A görög terminusok eltérő átírása különösen feltűnő, ha két közvetlenül egymást követő címszóban fordul elő. Az ekleipszisz utolsó betűje, a ς (szigma) a magyar változatban – helyesen – *sz* lett (Ekleipszisz), míg az ektaszisz Ektázissá változott, *s* betűvel a végén. A szó végi szigmával legtöbb esetben ugyanígy jártak el, ami egyébként jobban megfelel a hagyományoknak: a magyar olvasó számára megszokottabb – mondjuk – az Antitézis és az Ellipszis, mint az antitézisz és az ellipszisz.

A görög szavakban betűhiba is előfordul: egy helyen $\tau\rho\acute{o}\pi\omicron\varsigma$ helyett $\pi\rho\acute{o}\pi\omicron\varsigma$ olvasható (42). Vagy: ha „Eusztathiosz [...] a $\tau\rho\acute{o}\pi\omicron\nu$ $\epsilon\tau\upsilon\mu\omicron\lambda\omicron\gamma\iota\kappa\acute{o}\nu$ fogalmat használta” (244), akkor magyar szövegösszefüggésben itt a görög kifejezés alanyesete lenne helyénvaló: a $\tau\rho\acute{o}\pi\omicron\varsigma$ $\epsilon\tau\upsilon\mu\omicron\lambda\omicron\gamma\iota\kappa\acute{o}\varsigma$.

A latin(osított) szavak átírása is többféle. Az enthymema magyarosra átírt változata Entiméma, a Figura etymologica viszont marad változatlanul, pedig a következetesség jegyében lehetne etimologica, sőt akár etimologika is (vö. Akumen). A -ti- betűkapcsolatok t-je legtöbbször a kiejtés szerint jelenik meg a címszóban (Evidencia, Raciocináció...); ugyanígy a Facetia is lehetne Facécia, vagy a Poetica licentia licencia, ahogy a róla szóló szócikk szövegében és a hivatkozott irodalomban vagy a Licencia tárgyalása során többször is előfordul.

Szigorú szerkesztői szemmel szemlélve a szócikkek végén álló forrás- és irodalomjegyzék összeállításában is lehet kifogásokat találni. A klasszikus szerzők műveinek

esetében többnyire a magyar fordítás szerepel, ha van ilyen. Prácser Albert magyar Quintilianusának általában az 1921. évi második kötetére hivatkoznak, de van, ahol az 1913. évi első is megemlítik. (Adamik Tamás modern fordítása nyilván a lexikon szerkesztésének lezárása után jelent meg.) Az is előfordul, hogy az eredeti mű valamelyik kiadását tüntetik fel (Quintilianus: *Institutio oratoria*, Leipzig, Teubner, 1959). Van, ahol a cím hiányos formában szerepel (*Institutionis oratoriae*, 158), máshol egyenesen nyelvtani hibával (*De institutio oratoria*, 461). Annak részletezése, hogy a hivatkozott helyek megadása mennyire esetleges, következtelen, méltatlan volna a kiváló kézikönyv tartalmi színvonalához.

Magyar fordítás hiányában mindig az eredeti nyelvű szövegre kellene hivatkozni. Kissé furcsán mutat forrásként Arisztotelész *Topikájának* angol változata (Aristotle: *Topics*), ráadásul egy 1941-es kiadásban, aminél azóta újabb redakciók is napvilágot láttak (197). Hasonló a helyzet „Erasmus of Rotterdam” alapvető munkájával, amelyik *On Copia of Words and Ideas* címmel szerepel – ki tudja, miért –, éppen egy 1963. évi milwaukee-i megjelenésre hivatkozva (84).

Örvendek, hogy a szakirodalmi és forrásjegyzék összeállítása során az összefoglaló kézikönyvek, szaklexikonok mellett nem kerülték el a szerzők figyelmét a legfontosabb tanulmányok sem, folyóiratokban, tanulmánykötetekben vagy a világhálón. Nem kevés internetes hivatkozást is találhatunk. Ez persze akkor igazán hasznos, ha a webhely pontos, és így egyenesen a megfelelő oldalra viszi el az érdeklődőt. Ilyen például a <http://humanities.byu.edu/rhetoric/silva.htm>. Ha ennek a

– máshol megadott – pongyolább változatát, a *www.Silva_Rhetoricae*-t írjuk be, a szolgálatkész kereső akkor is megjeleníti azokat a találatokat, amelyek segítségével eljuthatunk a kívánt helyre, de így csak a második lépésben.

A jegyzékben szereplő szerzők ábécérendben követik egymást, de nem mindig a betűrendbe sorolás általános gyakorlata, sőt szabályai szerint. Egy helyen például D. Máta Mária megelőzi Fónagy Ivánt; szakszerűbb lenne, ha mint Máta Mária, D. Lausberg és Mayer között foglalna helyet. Hasonlóképpen A. A. Volkovnak sem kellett volna Adamik Tamás elé kerülnie. Az pedig, hogy *A magyar nyelv értelmező szótára* ugyancsak megelőzi Adamik Tamást, határozottan ellentmond *A magyar helyesírás szabályai* vonatkozó passzusának – 14. e) –, amelyik a különírt elemekből álló szókapcsolatok betűrendbe sorolásáról rendelkezik.

No de bármennyire is szomorú a kiadói szakértelem hiányosságainak efféle jeleivel találkozni, bízunk benne, hogy ezek közül sokat csak a több évtizedes szerkesztői tapasztalatokkal rendelkező, különösen rigorózus kritikusok vesznek észre. Az olvasók többsége vélhetőleg nem ilyen. Így a kifogásolt esetek nem akadályozzák meg az *Alakzatlexikon* tartalmi erényeinek érvényesülését.

Mind a főszerkesztői előszóban világosan megfogalmazott célkitűzésből, mind a szócikkek sorozatából kitűnik a retorikai-stilisztikai alakzatok feldolgozásának két jellemző iránya. Ezek lényegét egymással (látszólag) ellentétes fogalompárokkal lehet érzékeltetni, mint például szabály vagy művelet, kompetencia vagy performancia, taxonomikus rendszer vagy diszkurzív folyamat, grammatikai viszony vagy prag-

matikai kapcsolat, szövegfelület vagy narratív formálás; statikus vagy dinamikus, leíró vagy funkcionális, szintaktikai vagy szemantikai... – kinek-kinek ízlése és vérmérséklete szerint. Jó esetben a kétféle megközelítésmód együttesen is érvényesíthető, ahogyan ez az ismertetett szakmunkában meg is történt.

Éppen ezt tartom az *Alakzatlexikon* legfőbb érdemének. A Szathmári István által irányított szerzőgárda a főszerkesztői koncepció jegyében megvalósította az egységet. Ha valamiről nem tudjuk, hogy micsoda és hová sorolható, nehéz volna működéséről, pragmatikus vonatkozásairól vagy kommunikatív funkcióiról értekezni. A szócikkekben helyes arányban jelenik meg a fentebb említett kétféle szemlélet. Az egyes esetekben a biztos alapot az adott alakzat meghatározása, leírása, értelmezése, rendszertani elhelyezése adja, mégpedig történeti összefüggésekben. A nagy ívű áttekintések sokszor a legrégebbi szerzőktől a kortársakig tartanak, tárgyilagosan és elfogulatlanul. Ezek után a példákon keresztül válik világossá egy-egy alakzat használatának célja, értelme, szerepe a különféle szövegtípusokban.

A nyelvi szinten megragadható jelenségekkel foglalkozó tudományok közül talán a grammatika a leginkább „földhözragadt” – legalábbis a pragmatika és a szemantika látásmódjához, értelmezési eljárásaihoz képest. Magában az Alakzat szócikkben találtam egy olyan bekezdést, amelyik tűnhet akár apologetikusnak is, az egzakt leírhatóságot kedvelők önigazolásának, de sokkal inkább mégis a kétféle szemlélet összebekítésének. Érdekes példa „anyag és szellem” örök problémájának megjelenésére az adott összefüggésekben. Czetter Ibolya így fogalmaz: „A nyelvi-pragma-

तिकai forma a tartalom függvénye, a retorikai eljárások tehát élménytől, szándéktól vezérelt műveletek. Pragmatikai-kommunikatív tényezők aktualizálják a nyelvtani rendszert kínáló megoldásokat. A megformáltság jellemzői, az alakzatokban fennálló viszonyok rávilágíthatnak bizonyos szemléleti, gondolkodásbeli, filozófiai, lélektani stb. összefüggésekre is, illetőleg ez utóbbiak rávetülhetnek a stílusra, kihatnak a formanyelvre, holott alapvetően nem nyelvi természetűek. A forma módosítása

nem jelentés nélküli változás, hanem a nyitott jelentésképzést szolgáló modifikáció.” (25.)

Nem szükségszerű tehát a hadiállapot „hagyomány és lelemény”, „rend és ka-land”, „régiek és modernek”, a szövegek mélységeiben szántogató, megbízható fogódzókat kereső filológus-textológusok és a teóriák éteri magasságában lebegő irodalomelmélések között – bizonyosság erre az *Alakzatlexikon*.

Bartók István